

ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРСИ

Стаття висвітлює особливості формування території голодомору в УСРР, загальну кількість населення, яке перебувало у районах голодомору, пересічну смертність у селах та районах, подає визначення терміну голодомор.

Ключові слова: голодомор, голод, геноцид, район.

Термін «голодомор» дослівно означає морити, виморювати штучним голодом, виголоджувати, а також одночасність і масовість смертних випадків внаслідок фізичного виснаження від тривалого недоїдання, вживання різних сурогатів, карально-репресивну політику масового винищення мирного населення організованим голоду. Зазвичай голодомор ототожнюють з кількістю померлих, але існують соціально-психологічні аномалії його походження: мутація психіки голодних людей, поїдання котів, собак, гризунів, дохлої худоби, трупів померлих родичів та односельчан, людодїство, втрата святості і страху смерті. Наявність цих ознак, перелік яких можна доповнити, розкриває соціальну та етимологічну сутність самого явища голодомору. Він є наслідком свідомої соціально-економічної політики партійно-радянських органів влади в УСРР 1931–1933 рр. Відтак голодомор є організаційно-політичною формою масового народовбивства, соціально-психологічним засобом упокорення бунтівних селян. Явища голоду та голодомору вирізняються, позаяк мають дещо різні соціально-фізіологічні, політичні, територіальні вияви. Голодомор, крім зазначених рис, демонструє новітню техніку масового знищення мирних людей у соціально-територіальних резерваціях, тобто своєрідний крематорій радянських концтаборів (наприклад, застосування режиму «чорних дошок», унеможливлення виїзду за хлібом до інших регіонів країни, позбавлення їжі — виголоджування, виморювання).

Окремі українські історики, які одягнули на себе мантію третейських суддів та «нейтральних» політологів, намагаються «інтернаціоналізувати» тему голодомору, вдаючись до його «академічних» тлумачень. Зокрема, Г. Касьянов, який вважає історичні, меморіальні та правові дії української влади і громадськості по вшануванню пам'яті жертв голодомору культовими «танцями на кістках»¹, вирізняється особливою інтелектуальною енергією та винахідливістю. Він, не помічаючи власного концептуального полону, намагається вмонтувати голодомор в «ідеологічний простір», позаяк не досліджує його реальних причин, обставин та соціально-демографічних наслідків. У книзі, яка вийшла у 2013 р. (очевидно до сумних роковин трагедії — чим не доказ «ідеологічного простору»), Г. Касьянов зазначає, що голод 1932–1933 рр., «в його ідеологічній репрезентації та інтерпретації — Голодомор, від самого початку появи його в

культурному та ідеологічному просторі перебував в епіцентрі історичної політики»². Принагідно зазначу, що термін «голодомор» уперше з'явився на сторінках празького видання «Večerník» у 1933 р., коли західні політики замовчували факт голоду, натомість виник громадський рух із закликами про допомогу. Наявність політичного сегменту довкола проблеми висвітлення голодомору, який постає упродовж другої половини ХХ століття, можна пояснити наявністю причинно-наслідкових зв'язків. Ніхто з дослідників голоду не заперечує його політичного походження, позаяк він є наслідком соціальної та економічної політики радянської держави (колективізація, хлібозаготівлі, податковий тиск за секторальним підходом, режим «чорних дошок», паспортизація, заборона продажу квитків селянам, загороджувальні пункти тощо). Доказом свідомої політики влади є матеріали засідань політбюро ЦК ВКП(б) та службове листування Й. Сталіна з першими особами держави — В. Молотовим, Л. Кагановичем, а також кілька десятків партійно-урядових постанов з виразними ознаками злочинних намірів (свідоме створення умов, несумісних з життям). Тому виникає питання про «засадничі» підходи: як висвітлювати причини і наслідки голодомору, не аналізуючи соціально-економічної політики влади, її наказів і нормативно-правових актів, підписаних керівниками партії і держави? Г. Касьянов, а також російські історики (В. Кондрашин, М. Івницький, В. Козлов, А. Марчуков та інші) закликають не політизувати цієї суперечливої теми, але, водночас, не демонструють громадськості прикладу «інструменталізації» вивчення. Переконалий, що заклики до невибагливої «деполітизації» грішать відсутністю академізму, позаяк ігнорування політики радянських органів влади у 1931–1933 рр. не сприятиме системному і вичерпному дослідженню голодоморів в УСРР та РСФРР.

Теза Г. Касьянова про те, що на початку 1990-х рр. голодомор був «потужним знаряддям в політико-ідеологічній дискредитації комуністичної влади», не дуже переконлива, адже ця влада сама себе дискредитувала, замовчуючи злочин проти людяності, заперечуючи історичну правду, апелюючи до міжнародних інстанцій. Голодомор заперечують комуністи, тому що він дискредитує їхню ідеологію і практику. Можливо, для політиків факт голодомору — «потужне знаряддя», але близько 18 тис. публікацій, які зафіксовані бібліографами України, свідчать про іншу складову: він не «знаряддя», хоча для упокорення селян — так, але в контексті історичного дискурсу — наслідок політики комуністичного сталінського режиму в Україні.

Піддавати сумніву, що українці є «головною жертвою голоду», а саме такої «антигеноцидної версії» дотримується Г. Касьянов, засвідчує наявність у його світоглядних та професійних поглядах «елементу національної історичної міфології», яку історик силкується висміяти. Починаючи від перших публікацій матеріалів перепису населення 1937 р., які почали друкувати російські історики ще наприкінці 1980-х рр., і завершуючи їх щирими зізнаннями у 2013 рр., залишається незаперечним факт найбільших демографічних втрат українців у 1932–1933 рр. Не вдаючись до «геноцидної версії», якої так жахається Г. Касьянов, зазначу, що на початку 1932 р. лише у п'яти районах УСРР етнічні українці

становили половину населення, а у решті переважну більшість, тому інтенсивність смертності справді усувала цей «етнографічний матеріал».

Дивним і далеким від історичної дійсності є визначення голодомору, яке застосовує Г. Касьянов, вважаючи його «набором стереотипних уявлень, сталих комеморативних практик (запроваджених державою)», «формою суперреальності» і «державницької історичної міфології»³. Нагадаю, що до вересневої конференції 1993 р., яку згадує «інтернаціоналізований» український історик, держава чинила опір визнанню самого факту голодомору, тому ним переймалися наукова та мистецька інтелігенція, громадськість, очевидці і жертви трагедії. Непослідовність державної політики в Україні, яку власне і виокремлює Г. Касьянов, явище реальне, а не міфологізоване. Очевидно, є політично-ідеологічні причини та мотиви, які необхідно досліджувати у політологічній площині.

Ніхто українських істориків не «мобілізував» на визнання голодомору актом геноциду, позаяк факт їхньої «самомобілізації» відбувся задовго до усвідомлення державними мужами цієї суспільної необхідності. Міжнародні конференції у Києві, що відбувалися у 1990 р., скликані саме громадськістю, а не державою. Створення Асоціації дослідників голодомору 1932–1933 рр., яка діє на громадських засадах, припадає на червень 1992 р. Для обґрунтування власного індивідуального неприйняття голодомору-геноциду, яке послідовно демонструє Г. Касьянов, не варто застосовувати абстрактної політологічної термінології, «апеляцій неакадемічного характеру», а займатися щоденно і постійно академічними дослідженнями. За таких умов можна уникнути міфологеми про те, що голодомор — це політичний проект ЦРУ США, яку обґрунтовує заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті Д. Веденєєв⁴. Питання не в тому, яку національну пам'ять захищає цей історик з повноваженнями держслужбовця, а в іншому: кому адресовані консервативні ідеологеми минулого? Він пише про ОУН, хоча ця організація не виявляла особливої активності довкола голоду у ті роки, згадує про статті іноземних журналістів, українських діаспорних дослідників, диверсійний ідеологічний задум ЦРУ щодо створення Конгресово-президентської комісії із вивчення голодомору, науково-дослідну частину якої очолив Д. Мейс, але забуває про мовчання Ф. Рузвельта, Е. Ерріо, інших політиків Заходу, які з політичних міркувань проігнорували звернення української громадськості їхніх країн про факт голоду, навіть сприяли членству СРСР у Лізі націй. Конгресмени і сенатори американського походження, а не українського, виступали тоді проти зовнішніх зносин з «совітами». Опубліковані звіти дипломатичних представництв, які перебували у 1932–1933 рр. на території СРСР, свідчать про вичерпне інформування національних урядів США та багатьох європейських країн, але не відбулося жодних ідеологічних проектів їхніх розвідок та зовнішньополітичних відомств. Мітинг української громади та мешканців Вашингтона, який відбувся у 1933 р. при образливих вигуках американських комуністів, які плювали у демонстрантів і кидали непотріб, — зайвий доказ громадської ініціативи, а не таємної змови спецслужб. Змова відбувалася на міждержавному рівні у 1933 р.,

коли адміністрація Ф. Рузвельта підтримала членство СРСР у Лізі націй. Вона супроводжувалася «дипломатичним замовчуванням» факту Голодомору, до якого вдавалися провідні державі світу і сателіти СРСР, з якими торгували, щедро дякували за утаємничення злочину проти людяності. Жодна розвідка світу неспроможна організувати такої кількості публікацій про голод (близько 18 тисяч одиниць), навіть впливова ЦРУ, тому «Операція Голодомор» — не була проектом західних спецслужб, але перебувала у полі зору КГБ. Складається враження, що правда про злочин комуністичного сталінського режиму мала ознаки державної загрози і небезпеки.

Не Держдепартамент США ініціював створення Комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, а інтелектуальна еліта української громади, яка спиралася на власних представників у Конгресі та Сенаті, докладала неабияких зусиль, щоб це питання бодай потрапило на розгляд. Повернення до печерних ідеологем минулого, яке виразно демонструє книга Д. Веденєєва та Д. Будкова, не сприяє відтворенню національної пам'яті і правди про Голодомор, але і неспроможна її ревізувати, позаяк аргументація далека від належного професійного рівня. Лауреатам премії імені В. Винниченка, яким є зазначені автори книги, має бути відомою реакція української інтелектуальної еліти у 1933 р. на сумнів В. Винниченка щодо факту Голодомору в Україні. Не голод є «заручницею глобального протистояння», а певна когорта українських істориків і надалі перебуває у мареві комуністичної ідеології, демонструючи індивідуальний, груповий, корпоративний інститут заручництва. Українська історіографія голодомору концептуально та фактографічно відбулася, а її лайливий супровід, хоч і деструктивний, не впливає на дискурс та рух.

Для «заручників» минулого є неприйнятним те, що колишні радянські історики торують власне бачення голодомору, інколи суперечливе, але поступальне. Яскравим прикладом дивовижної «комеморативної практики» є історичні студії С. Кульчицького, який здійснив власну історіософську еволюцію у трактуванні Голодомору — від його заперечення наприкінці 1980-х рр. до визнання геноцидом у 1993 р., від концептуальних трансформацій і коливань у 2004 р., коли спостерігалася певна ревізія минулого надбання, до остаточного і сталого тлумачення упродовж 2006–2013 рр. Історик виокремлює «український Голодомор» від «загальносоюзного голоду», вважає явище Голодомору — наслідком конкретних обставин, які були «створені керівництвом держави-комуни»⁵. Він визнає «геноцид громадян України», намагається досліджувати Голодомор «у контексті комуністичного будівництва», але маю сумнів, що така методологія дасть відповідь — «хто жертви — селяни чи українці»⁶. Ці поняття не можна розмежовувати в історичному сенсі, спираючись уможливлено на положення Конвенції 1948 р. про запобігання геноциду, позаяк вони є різноплановими. Задавна дискусія про вістря Голодомору, тобто кого нищили — українців чи селян, є наслідком термінологічної плутанини та ігнорування принципу історизму. Перепис 1926 р. враховував національність селянських дворів, не кажучи про абсолютну більшість українців серед сільського населення. Термін «селянин» у ті роки означав локальне, регіональне і суто

територіальне розміщення людей, навіть не їх професійний стан, а ключовими за фактом та інституційно-функціональними ознаками були інші визначення: колгоспник, одноосібник, «твердоздавець», «контрактант». На них була спрямована політика хлібозаготівлі, а не проти міського населення, тому жертвами Голодомору ставали українські селяни, євреї-кустари, росіяни-старообрядці, які господарювали на селі, представники інших національних меншин. Вони відповідно до чинного тоді законодавства були громадянами радянської України, формально (без паспортів) представляючи український народ. Органи ЗАГСів фіксували національність, але не завжди, припинивши будь-яку реєстрацію смертності від голоду. У листуванні Й. Сталіна з Л. Кагановичем та В. Молотовим у 1932 р. виокремлюється саме національна складова, тому слова «Україна», «українці», «Україну можемо втратити» витіснили політологічні визначення — радянська, соціалістична тощо.

Питання про національну ідентичність жертв Голодомору, відтак і національної складової геноциду, має розглядатися за фактом злочину, який було учинено на території села, району, області, республіки. Для цього необхідно встановити територію Голодомору, враховуючи його базові ознаки, стадійність переростання голоду, голодування у явище Голодомору.

Формування території Голодомору настало тоді, коли соціально-фізіологічні ознаки недоїдання та голодування переросли у масові прояви соціально-психічних аномалій і патологічних зрушень людської психіки, а демографічні наслідки зафіксували масову смертність і порушення динаміки природного приросту населення, припинення офіційної реєстрації смертності відповідними органами. Її адміністративно-територіальне розширення відбувалося послідовно під впливом руйнівної сили карально-репресивних заходів. Мова йде про податковий тиск на заможних селян, застосування натуральних штрафів і плану твердого завдання одноосібному сектору, конфіскацію хліба та продовольства, позбавлення худоби, реманенту, житла, присадибної землі, занесення сіл на «чорні дошки», депаспортизацію селян, заборону продажу залізничних квитків, скасування громадського харчування працюючих колгоспників, затримку розрахунків на трудодні, примусове повернення розданого хліба, унеможливлення міжнародної продовольчої і системної внутрішньої допомоги голодуючим селянам. Територію Голодомору, враховуючи зазначені ознаки, можна вважати свідомо організованою соціальною резервацією — гето. Її зовнішніми контурами були межі сіл, колгоспів, районів, областей, але вона пролягала через кожну селянську родину, смертність членів якої зростала у геометричній прогресії протягом першої половини 1933 р.

Політологічні, етнічні, регіональні тлумачення Голодомору, без урахування його сутнісних ознак, є абстрактними, навіть ідеологічними дефініціями, тому що співставлення відбувається шляхом протиставлення явищ і подій, які вирізняються інтенсивністю терору голодом. Необхідно зважено та історично коректно використовувати терміни «голод», «голодування», «голодомор». Наприклад, локальний голод 1928–1929 рр. був зумовлений одночасним збігом репресивних методів вилучення хліба та кліматичними аномаліями (вимерзання

озимих, посуха), а голодування спостерігалось в окремих регіонах РСФРР (Середня та Нижня Волга, Кубань, південний Урал, Омськ, Новосибірськ, Мінусинськ) та Казахстану протягом першої половини 1930 р. Це був голод, названий владою «продовольчими труднощами», який в Україні розпочався двома роками раніше від радянської Росії. За таких випадків поняття «територія голоду», як соціально-фізіологічне явище, обмежується індивідумом, можливо їх групою.

Початком формування і виявлення Голодомору можна вважати листопад–грудень 1931 р. — першу половину 1932 р., вирізняючись рукотворними діями влади та соціально-аномальними явищами: конфіскація хліба і продовольства, вилучення насінневих фондів, ізоляція, хронічне недоїдання, збільшення кількості голодуючих, масове вживання селянами сурогатів, свійських тварин, дохлої худоби, епідемія тифу, окремі випадки труподства і людоїства, наявність сотень і тисяч пухлих та померлих. Їх, судячи з листа голови уряду УСРР В. Чубаря від 10 червня 1932 р., у «кожному селі набиралося уже десятки і сотні, з'явилися кинуті батьками діти і сироти»⁷. Ознаки Голодомору, судячи з документального видання російських дослідників, спостерігалися також на території РСФРР протягом грудня 1931 та першої половини 1932 рр. Доповідні записки ОГПУ, представлені ними, фіксують факти опухання та смерті від голоду на території Кубані та Казахстан, у автономної республіки німців Поволжя, районів Середньої та Нижньої Волги, південних регіонів ЦЧО, Уральської області, Західно-Сибірського і Далеко-Східного краю⁸. На території сусідніх з радянською Росією районів опинилися сотні голодних українських селян, казахів-кочовиків, які шукали порятунку від голодної смерті Вони, як свідчать опубліковані анонімні листи, залюднили села і міста ЦЧО, навіть вулиці Москви.

Документи, які подають наші російські колеги, переконливо засвідчують той факт, що основною причиною голоду першої половини 1932 р. у РСФРР були — недорід, вимерзання, весняна повінь. Наприклад, весняна повінь 1931 р. знищила 52 тис. га зернових у Білорусії, а наступного 1932 р. від градобоя загинуло 60% озимини⁹. Подібні природні аномалії стали причиною масового недоїдання селян зазначених регіонів, тому російські історики зазначають факт голоду, а не Голодомору на території РСФРР. Природні аномалії, посилюючись на російські документальні видання, спричинили голод в окремих районах Росії навіть у 1933 р., але діяльність хлібозаготівельних комісій Л. Кагановича на Дону та Кубані завершилася Голодомором. Ситуацію ускладнили репресивні методи хлібозаготівлі (режим «чорних дошок», натуральних штрафів тощо). Голодування селян у кожному із заявлених регіонів вирізнялося тривалістю, територією поширення, наявністю соціальних аномалій, інтенсивністю біологічних ознак голодуючих (безбілкові набряки, опухання) та причинно-наслідкової смертності від них.

Хронологічні і територіальні відмінності Голодомору в УСРР та голоду в РСФРР очевидні. Вони залежать не від тлумачень істориків, а від документальних доказів. Формальне застосування парних категорій діалектики неминуче доводить класичну закономірність: неможливо збагнути сутнісні характе-

ристики загального без виявлення специфіки особливого та одиничного, цілого і частин. Відмінність України полягала у територіальній густоті сільського населення, домінуванні українського етносу майже в усіх районах УСРР. Історики і політологи марно сперечаються довкола питання про етнічне і національне у контексті Конвенції 1948 р. про запобігання геноциду, вирізняючи їх за ознаками класичного етнографізму та західноєвропейського тлумачення нації (громадянськість, державність). Перепис 1926 р. враховував національний склад селянських господарств, а в сільських радах мешкали селяни, які вирізнялися мовними, побутовими, ментальними і соціально-етнічними звичаєвими ознаками. Вони ідентифікували себе українськими селянами, виокремлюючись від сільської (польської, німецької, російської, єврейської) етноменшини.

Україну, якщо брати до уваги причини Голодомору, вирізняє від інших республік 1931–1932 рр. відсутність фактору природничо-кліматичних аномалій. Виявлені у фондах Наркомзему УСРР гідрометеорологічні карти засвідчують факт достатньої наявності сонячних днів, опадів, цілком допустимих норм вимерзання озимих та вимоків зернових культур. В українських селах першої половини 1932 р. були виразні ознаки Голодомору, про що свідчать листи В.Я. Чубаря та Г.І. Петровського, сотні скарг селян із викладом «масового голоду», наявність соціально-психологічних розладів (сурогатна їжа, вживання дохлятини, свійських тварин, людоїдство, епідемія тифу). У травні 1932 р. територія Голодомору в УСРР охопила 61, а станом на червень — «мінімум 100 районів». Про них В. Чубар інформував Й. Сталіна 10 червня 1932 р. Отже, на території Голодомору, навіть із урахуванням цих 100 районів, хоча вдалося виявити 129 районів, знаходилося близько 9 млн. осіб. На міжнародній науковій конференції, яка відбулася у Києві 20 листопада 2013 р., демографи називали пересічну порайонну смертність за першу половину 1932 р. — 10%¹⁰. Голодомор наклав усі 11 районів Молдавії, яка перебувала тоді у складі УСРР. Жодна з автономних республік РСФРР не мала такого руйнівного впливу Голодомору, який стався в українських та молдавських селах протягом 1932–1933 рр.

На території РСФРР, якщо брати до розробки згадане документальне видання російських істориків, голод охопив близько 60 районів, але від Тамбовщини до Далекого Сходу, від південного Уралу до Астрахані і навіть окремих сіл Чечні, Кабарди. Траплялися випадки голодної смерті, однак російські історики не знаходять ознак Голодомору. Матеріали, опубліковані ними, а також особисте вивчення архівних фондів у Москві та Краснодарі, переконливо доводять наявність Голодомору, формування території якого розпочалося з окремих селянських родин, сіл, районів. Це стосується і Казахстану, хоча його населення масово перекочувало до регіонів РСФРР та Китаю. Українські демографи зазначають, що «надсмертність» в Україні у 4,1 рази перевищувала її сумні показники у Росії, але у 1,7 рази «нижча, ніж у Казахстані»¹¹. Відсоткове співвідношення кількості померлих до загальної «людності» є відносним. Це той випадок, коли вірогідний демографічний висновок не завжди тотожний історичному факту. Втрати казахів вимірюються сотнями тисяч, але вони масово покидали власну територію, про що свідчать архівні документи російських істориків.

Літо–осінь 1932 р., ніби організм тяжко хворої людини — із «стабільно важкого стану» перетворили на тотальну агонію — повсякденний Голодомор в УСРР. Соціально-політичним каталізатором стали черговий приїзд хлібозаготівельної комісії В. Молотова, ухвалення низки постанов карально-репресивного характеру та їх щоденне застосування в українських селах.

Територія Голодомору в Україні у листопаді–грудні 1932 та протягом першої половини 1933 рр. визначена за матеріалами перепису населення 1926 р. та національністю складу селянських господарств, мешканців сільських рад, статистичними довідниками адміністративно-територіального поділу та соціально-економічного розвитку областей у 1932–1933 рр., архівних джерел відомчої статистик, рукописних розрахунків демографічної комісії К. Воблого, доповідних записок районних та обласних відділів ГПУ про обстеження сіл та районів, звітів Наркомохоронздоров'я УСРР, листування партійно-радянської номенклатури, а також повідомлень іноземних дипломатів, журналістів, службових записок працівників ЦУНГО та ЦСУ УСРР.

Сільське населення УСРР, навіть за наявності національних районів окремих меншин, виглядало етнічно домінантним, тобто із 23,5 млн. осіб українці становили майже 21 млн. (88%). Адмінтерподіл 1930 р. зафіксував лише 5 районів із 609, у яких українці посідали лише половину населення. У 55 районах вони становили 70–80%, у ста адмін одиницях 90%, від 91 до 95% у 90, від 95% і вище у 293 районах¹². За такої етнічної концентрації організаторам Голодомору не обов'язково було «прицілюватися» та спрямовувати смертоносне вістря проти українців, достатньо позбавити їх хліба і продовольства за територіально-адміністративним принципом, ігноруючи національний склад сіл, сільрад, районів. Однак національне походження враховувалося «фельдмаршалами» голодомору. У листах Л. Кагановича і Й. Сталіна за 1932 р., які стосувалися викачки хліба, використовуються терміни «українці», «українцям», «Україну можемо втратити», «Україна», «українські демобілізатори», а не політологічні тлумачення — «соціалістична», «радянська» чи «більшовицька» Україна.

На початку лютого 1932 р. з'явилися перші п'ять областей (Вінницька, Київська, Одеська, Харківська, Дніпропетровська), а дві наступні — Донецька та Чернігівська, у липні та жовтні того ж року. До складу УСРР входила також Автономна Молдавська СРР. Голодомор тривав на їхніх адміністративних територіях 24 місяці, а селяни багатьох районів Вінницької області потерпали від нього весною 1934 та 1935 року.

На Харківщині, яка займала у березні 1932 р. 99 тис. кв. км, проживало 7,7 млн. осіб, з яких 6,2 млн. сільського населення¹³. 21 червня у «найбільш тяжкому стані» перебувало 7 районів, тобто охоплених Голодомором, а решта у стані так званих «продовольчих труднощів». У лютому–жовтні 1932 р. Харківська область мала 82 райони, а після реорганізації — 64. 1 березня 1933 р. Голодомор охопив 21, 1 травня 42, 1 червня 59 районів області, з яких 23 «особливо уражених». У березні–травні органи ДПУ та міліції зафіксували 420 випадків людоїдства у 41 районі області. 21 червня 1933 р. Голодомор

охопив 61 район з населенням близько 5 млн. осіб. Порайонна смертність, судячи із звітів ГПУ, коливалася у межах 30–50%. Начальник Харківського облвідділу ГПУ З. Кацнельсон інформував керівництво про щоденне збільшення смертності, яка «настільки розширила розміри, що низка сільрад припинила реєстрацію померлих»¹⁴. Він називав попередні соціально-демографічні дані Голодомору в області: дві третини сільрад у кожному районі, половина колгоспників «лежить пухла», збільшення кількості населених пунктів за березень–травень у три рази. Ця відомча статистика, яка була неповною, свідчить про територію Голодомору та інтенсивність її розширення.

Територія Київської області мала 104 тис. кв. км з населенням 8,2 млн. осіб, з яких сільського 6,9 млн. осіб¹⁵. Весною 1932 р. голодомор охопив 13 районів з населенням 1,1 млн. осіб. 15 лютого 1933 р. Голодомор уразив 21 район із 69 в області, у яких людоїдство стало звичним явищем, а трупи лежали на вулицях сіл по кілька днів. Адмінтерподіл постійно змінювався, тому на 1 березня 1933 р. від Голодомору потерпали 52 райони із 76 в області, 829 населених пунктів, а це 3,7 млн. осіб¹⁶. За даними «обласної оздоровчої комісії» у січні–березні щодня помирало 175 осіб, від 25 березня по 5 квітня 2206, від 6 до 15 квітня 3089 осіб, відтак інтенсивність смерті виросла у 20 раз. З червня територія Голодомору досягла 66 районів, з яких 34 мали найвиразніші ознаки соціальних аномалій. У документах, залучених до розробки, майже не згадувалися поліські райони, хоча і там від Голодомору масово помирали селяни та колгоспники. Отже, на початку літа 1933 р. територія Голодомору охопила майже усі райони області з населенням 6 млн. осіб, враховуючи населення кожного із зафіксованих районів. Смертність у них сягала 25–30%, а в окремих районах — половину населення (Уманський, Кам'янський). Заступник наркома охорони здоров'я УСРР Хармандар'ян визнав тоді безсумнівним «зменшення цифри померлих», позаяк «перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчать про значно більші цифри»¹⁷. Смертність від голоду, за даними облвідділу ГПУ, зменшували втричі, а дані про смертність були фактичними, які встановлювалися «шляхом обходу квартир голодуючих»¹⁸. На кладовища вивозили трупи померлих, які лежали там кілька тижнів, про які «ніхто не повідомляв ЗАГС». Вони не реєструвалися сільрадами, відтак і районними ЗАГСами, а смертність у квітні–червні збільшилася у десятки разів порівняно із січнем 1933 р. Вражає кількість пухлих, яку фіксували ДПУ та медпрацівники: у с. Севаст'янівка — 289, у с. Россошки — 120 Христинівського, у с. Коженці — 286 та 400 осіб у с. Маньківка Букського району¹⁹. Смертність у лютому перевищували січневі показники у 4 рази, яка мала виразні ознаки геометричної прогресії. Вона вирізнялася по селах, навіть однієї сільради, що засвідчує специфіку території Голодомору, яка залежала від суб'єктивних факторів (обсягів та частоти хлібозаготівель, застосування режиму «чорних дошок» та загалом адміністративно-репресивних заходів у кожній з адмін одиниць).

У лютому–березні 1933 р. Голодомор уразив 27 районів Вінницької області з населенням 1,1 млн. осіб, а 15 квітня 1933 р. 37 районів²⁰. До першої групи потрапили 9 районів (764 тис. осіб), які «масово недоїдали», у 10 районах

«продтруднощі охопили значну частину сіл» (822 тис.), 14 районів із «незначною кількістю господарств в окремих селах» (957 тис.)²¹. Отже, достеменно встановивши кількість виявлених районів Голодомору та населення у них, можна говорити про 3 млн. осіб, які потерпали від нього. Щоденна смертність у селах, охоплених Голодомором, виявляла жахливу закономірність: третину померлих від кількості опухлих та «лежачих» (стан агонії). Осіб з безбілковими набряками («пухлі») налічувалося у кожному селі від сотні до 200 і більше²². Подібної частоти смертності не спостерігалося у переважній більшості районів РСФРР, крім Кубані та Поволжя у 1933 р. Наприклад, у Немирівському районі Вінницької області Голодомор охопив 13 сіл із 27 сілрад, у яких мешкали переважно українці, позаяк євреї, поляки, росіяни становили там лише кілька тисяч на 65 тисяч населення району²³. Так, у с.Созов цього району щодня помирало кілька осіб, а пухлими лежали 200 селян, в с. Сугаки помирав кожний четвертий, у кого були ознаки безбілкового набряку тіла.

Українські демографи виявили динаміку смертності, яка засвідчує її найвищі показники у районах Київщини та Харківщини. Не заперечуючи історичного та демографічного факту надприродної смертності у цих областях протягом першої половини 1933 р., зазначу тенденцію неухильного розширення території Голодомору у південних регіонах. Одеська область, яка охоплювала тоді частину сучасної Миколаївської, Кіровоградської та Херсонської областей, мала тоді 51 район з населенням 3,5 млн. осіб, з яких на селі проживало 2,6 млн. селян²⁴. Весною 1932 р. від Голодомору потерпало населення 5 районів, а 1 квітня 1933 р. ДПУ зафіксували 9 районів, хоча книги ЗАГСів додають ще 8 районів. Разом, якщо спиратися на дані Наркомохоронздоров'я УСРР, територія Голодомору охопила 27 районів з населенням 1,7 млн. осіб, тобто 65%²⁵. Однак це не означає відсутності Голодомору в інших районах, які не згадувалися у доповідних записках. Опубліковані матеріали ЗАГСів свідчать про масову смертність в окремих селах області.

На території Дніпропетровської області у 1932 р. проживало 4 млн. осіб, з яких 3,1 млн. селян²⁶. 5 березня 1933 р. Голодомор охопив 35 районів із 49 в області, хоча начальник облвідділу ГПУ Я. Краукліс доповідав тоді про те, що «факти голоду і недоїдання є і в решті районів області»²⁷. Загалом було встановлено 40 районів, у яких виявили наявність ознак голодомору. Навіть С. Косіор визнав Дніпропетровщину серед найбільш уражених територій. Так, у Павлоградському районі за даними районного управління народногосподарського обліку та записів органів ЗАГСів померло на 30 квітня 2353 особи, але працівники цих установ визнали, що «відомості зменшені мінімум на 40–50%, позаяк останнім часом виявлено багато випадків непохованих трупів»²⁸. Порівняно із 1932 р. смертність весною 1933 р. виросла у 7–8 разів, а по району вона становила 20–25%. У с. Межиріччі Павлоградського району 340 селян «не могли пересуватися», тому що лежали пухлими, уражені «водянкою», а Голодомор охопив 70% односельчан²⁹.

2 липня 1932 р. була створена Донецька область у складі 23 районів з населенням 2,9 млн., серед яких селяни становили 1,1 млн. осіб. 10 березня

1933 р. облвідділ ГПУ доповідав про те, що голод набув «загрожуючи форм і розмірів», охопивши смертоносною ходою села 21 району, тобто «накрив» сільські регіони області³⁰. Він скаженів у 18 сільрадах із 36 Новопокровського району, хоча в одних смертність була масовою, а в інших меншою. Щодня помирало 4 особи, а в селах В. Чернігівка, Краснооктябрське був «поголовний голод», у яких смертність становила 25%. Територія Голодомору охопила села Старобільського, Волноваського, Старокаранського, Слов'янського, Краматорського, Луганського, Новопокровського, Маріупольського та інших.

На основі зазначених архівних та статистичних джерел була визначена територія Голодомору у Чернігівській області, яка мала 36 районів з населенням 2,5 млн. осіб, від нього потерпали селяни 26 районів, якщо спиратися на виявлені факти, хоча в інших адміністративних центрах також голодували. Наприклад, у Дмитрівському районі Голодомор уразив 39 сіл, у яких померло від 184 до 697 осіб (села Фастівка, Стрільники, Піски, Луговик, Вороньки, Козацьке). Там помирали українські селяни, які вирізнялися мовою, побутом, звичаями від інших етнічних груп.

Отже, протягом першої половини 1932 р. Голодомор накрив 129 районів УСРР та «всю територію АМСРР» з населенням 9,6 млн. осіб (1,1 млн. у Молдавії). Кінець 1932 р. та першу половину 1933 р. можна вважати періодом повсякденного Голодомору, потворні форми якого поглинули сільське та частину міського населення України. Вони виснажували територію з населенням 22,4 млн. осіб, а середня порайонна смертність за переконаливими даними 262 досліджених районів, тобто переважної більшості, досягла тоді 30–35%, відтак масою близько 7 млн. померлих.

Не з'ясувавши бодай пересічної смертності у районах, ми не зможемо встановити вичерпну і загальну кількість жертв Голодомору. Співставлення матеріалів перепису 1926 та 1937 років, навіть з використанням сучасних методів демографії, не дають повної і об'єктивної статистики смертності від голоду, позаяк існували різні шляхи відтоку населення — організованого і стихійного. Необхідно виробити соціально-демографічну формулу виявлення порайонної смертності населення, причин його скорочення у 1932–1933 рр., залучивши усі статистичні джерела та архівні фонди, а не лише книги ЗАГСів про смерть, які недостатньо повно фіксували смертність. Варто використати матеріали фінансово-податкової статистики, земельних управлінь, охорони здоров'я, адміністративно-територіальних комісій, меморіальні списки померлих, вибудувати демографічні моделі смертності у селах та районах.

¹ Касьянов Г. Dance macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті — початок 2000-х) — К., 2010. — 271 с.

² Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації — К., 2013. — С. 67.

³ Там само.

⁴ *Веденєєв Д.В.* Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні в контексті «холодної війни» 1945–1991 років. — К., 2013. — 232 с.

⁵ *Кульчицький Станіслав.* Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. — К., 2013. — С. 273.

⁶ Там само. — С. 238.

⁷ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — 399 с.

⁸ Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. Кн. 2. 1929 — июль 1932. Документы. — М., 2011. — С. 127.

⁹ Там само. — С. 140.

¹⁰ *Левчук Н.М.* Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали Міжнародної наук. конференції, Київ, 20–21 листопада 2013 р. — К., 2013. — С. 257–265.

¹¹ *Рудницький О.П., Савчук А.Б.* Голод 1932–1933 рр. в Україні у демографічному вимірі // Там само. — С. 287.

¹² Національний склад сільського населення України (за національністю господарств). Попередні підсумки населення 1926 р. Статистика України № 96. — Х., 1927. — С. 61.

¹³ Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. — Х., 1933. — С. 6.

¹⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. Р. Пиріг. — К., 2007. — С. 799, 826.

¹⁵ Адміністративно-територіальний поділ... — С. 6.

¹⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 871.

¹⁷ Там само. — С. 874.

¹⁸ Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 — июль 1933. Документы / Отв. ред. и состав. В.В. Кондрашин. — М., 2012. — С. 644.

¹⁹ Там само. — С. 674.

²⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 843.

²¹ Там само. — С. 844; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 234. — Арк. 8–11.

²² Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. документів і матеріалів / Автори-упорядники Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко та ін. — Вінниця, 2007. — С. 365–367.

²³ Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 року. — Х., 1933. — С. 85.

²⁴ Там само. — С. 6.

²⁵ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 668, 704.

²⁶ Адміністративно-територіальний поділ УСРР... — С. 6.

²⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали... — С. 797.

²⁸ Там само. — С. 833.

²⁹ Там само. — С. 797.

³⁰ Там само. — С. 773, 797.

Территория Голодомора: терминологический и социально-демографический дискурсы

Статья освещает особенности формирования территории голодомора в УССР, общее количество населения, пребывающего в районах голодомора, среднюю смертность в селах и районах, дает определение понятия голодомор.

Ключевые слова: голодомор, голод, геноцид, район.

The territory of Holodomor: terminological, social and demographic discourses

The article shed light on the features of shaping of territory of Holodomor in Soviet Ukraine as well as total number of population that were in the regions covered by Holodomor and average death toll in villages and regions. The definition of concept Holodomor was made.

Keywords: Holodomor, famine, genocide, region.